Vragenuur

Vragenuur

Aan de orde is **het mondelinge vragenuur**, overeenkomstig artikel 12.3 van het Reglement van Orde.

Vragen Bolhuis

Vragen van het lid Bolhuis aan de minister van Defensie, viceminister-president over **het bericht "Let's hunt down some damn shahed-drones! Hoe een Nederlands bedrijf meedoet in de oorlog in Oekraïne"**.

De **voorzitter**:
Aan de orde is het mondelinge vragenuur. Als eerste geef ik het woord aan de heer Bolhuis voor zijn mondelinge vragen namens de fractie van PRO aan de minister van Defensie, die ik van harte welkom heet in de Tweede Kamer. U heeft het woord, meneer Bolhuis.

De heer **Bolhuis** (PRO):
Voorzitter. Nederlandse bedrijven leveren een onmisbare bijdrage aan de verdediging van Oekraïne. Daarmee redden zij mensenlevens. Uiteraard hoort daar ook het testen van wapens bij, maar bedrijven horen geen directe partij te worden in vijandigheden en horen geen oorlogshandelingen uit te voeren. Dat is het exclusieve domein van militairen. Uit berichtgeving van NRC blijkt dat een Nederlands defensiebedrijf, Destinus, mogelijk deze fundamentele lijn heeft overschreden. Mijn vraag is: wat is de reactie van de minister op deze berichtgeving en wat is het standpunt van de regering?

De **voorzitter**:
Het woord is aan de minister.

Minister **Yeşilgöz-Zegerius**:
Dank u wel, voorzitter. Laat ik met een korte inleiding beginnen. Rusland voert een vreselijke oorlog tegen Oekraïne. Dagelijks valt Rusland Oekraïne aan en bestookt het bijvoorbeeld energiecentrales en infrastructuur, waar onschuldige burgers de dupe van worden. Dagelijks betaalt Oekraïne daar een zeer hoge prijs voor. Het is daarom ook het goed recht van Oekraïne om zich tegen Rusland te verdedigen. Het is ongelofelijk indrukwekkend hoe Oekraïne dit al zo lang kan volhouden. Dat komt door hun vastberadenheid en hun vermogen om steeds weer met innovatieve ideeën oorlog te voeren.

Hier in Nederland weten wij als geen ander dat de agenda van Rusland niet stopt bij Oekraïne. Dat is ook de reden waarom we Oekraïners steunen door militair, financieel, moreel en politiek achter hen te staan. We weten namelijk dat het ook over onze eigen veiligheid gaat. Die steun geschiedt vanuit de overheid, maar ook via tal van goede maatschappelijke initiatieven. De steun vanuit Defensie doen we samen met Nederlandse bedrijven, want ook wij leren van de oorlog in Oekraïne en zo kunnen wij onze krijgsmacht sterker maken. Innovatie is zeer belangrijk om een voorsprong op je tegenstander te hebben. Het is dus niet vreemd dat defensiebedrijven in Oekraïne actief zijn. De ervaring die ze daar opdoen, maakt niet alleen Oekraïne sterker, maar ook de Europese en Nederlandse defensie-industrie en daarmee onze krijgsmacht.

Destinus, waar de vraag over gaat — dank voor deze vraag — is daarin een gewaardeerde partner. Destinus is overigens zeker niet het enige bedrijf dat met Oekraïne samenwerkt. Er zijn tal van Europese en internationale bedrijven die daar actief zijn. Vanwege de

operationele veiligheid zijn we zelf altijd terughoudend over wat bedrijven — in dit geval is dat specifiek Destinus, maar dit geldt voor elk bedrijf — daar wel of niet doen. We waken er namelijk erg voor roekeloos te worden in de berichtgeving. Voor alles wat wij met defensiebedrijven doen en voor alles wat zij zelf doen, geldt natuurlijk dat er gehandeld moet worden binnen het humanitair oorlogsrecht.

De heer Bolhuis verwees naar het artikel. Wij hebben zelf natuurlijk ook contact gehad met Destinus. Destinus geeft aan dat het niet waar is dat ze zelf aan oorlogshandelingen hebben deelgenomen, als ik het kort door de bocht mag formuleren, want daar gaat de vraag natuurlijk over. Ik voeg nog even toe dat in algemene zin geldt dat er bij het inzetten van een wapensysteem tegen een partij bij een gewapend conflict sprake is van rechtstreekse deelname aan vijandelijkheden. Bij het geven van algemene instructie over de werking van een wapensysteem is dat niet zo. Wij verwachten van defensiebedrijven waarmee wij samenwerken dat zij niet deelnemen aan gevechtshandelingen. Tot nu toe zijn er ook geen aanwijzingen dat defensiebedrijven waar wij mee samenwerken gevechtshandelingen plegen.

De heer **Bolhuis** (PRO):
Het is goed dat we delen dat het internationaal recht leidend moet zijn. Mijn vraag is toch: zijn er exportvergunningen afgegeven? Was het ministerie van Defensie ervan op de hoogte dat deze vormen van testen zouden plaatsvinden? Was de minister of het ministerie daarvan op de hoogte?

Minister **Yeşilgöz-Zegerius**:
Het werkt normaal zo dat we contracten en afspraken hebben met bedrijven, in dit geval over het leveren van steun richting Oekraïne. Dat doen we op basis van het internationaal humanitair recht. Vervolgens is het aan bedrijven om zich aan die regels te houden. Mochten die regels overschreden worden in Oekraïne, dan is het primair aan Oekraïne om daar onderzoek naar te doen en ervoor te zorgen dat erop wordt gehandeld, want ook Oekraïne moet zich daaraan houden. Dat gaat dus niet allemaal via Defensie. Het is normaal dat bedrijven testen, ook binnen een conflictsituatie of militaire simulaties. Daar worden wij dus niet van op de hoogte gehouden. Maar als een bedrijf een grens over zou gaan met betrekking tot deelnemen aan gevechtshandelingen … Daar hebben wij geen indicatie van, maar dat betekent dat je wel zou moeten handelen. In een dergelijk geval, als ik het illustratief mag houden, is het primair aan Oekraïne. Mocht ons eigen OM aanleiding zien om onderzoek te doen, dan kan dat ook. Maar u hoort het al: dat is allebei niet primair aan Defensie. Nogmaals, we hebben het zelf ook nagevraagd en ik heb nu geen aanleiding om aan te nemen dat het niet binnen het recht is gebleven.

De heer **Bolhuis** (PRO):
Er wordt nu aangegeven dat het ministerie van Defensie niet op de hoogte was van deze vorm van testen. Dan mijn andere vraag. In het artikel wordt aangegeven dat de exportvergunningen al klaarlagen voor Destinus toen ze zich in Nederland gingen vestigen. Mijn vraag is: heeft het ministerie van Defensie een proactieve rol gespeeld bij de totstandkoming van deze exportvergunningen, gelet op het feit dat ze al op voorhand klaarlagen, wat heel erg snel is? Is daarmee een afwijkende werkwijze voor exportvergunningen gevolgd richting Destinus?

Minister **Yeşilgöz-Zegerius**:
Ik wil heel even terug naar de beginopmerking van de heer Bolhuis. Hij zei: in dit specifieke geval was Defensie er niet van op de hoogte. In algemene zin worden wij niet op de hoogte gehouden. Ik weet in het hele pad niet of wij hier wel of niet van op de hoogte waren, maar het zit niet in de set van afspraken dat wij van elk testmoment van materieel op de hoogte gehouden moeten worden. De exportvergunningen vallen onder de verantwoordelijkheid van Buitenlandse Zaken. Ik heb zelf dus ook niet paraat hoe het destijds is gegaan met Destinus.

Dat valt primair onder Buitenlandse Zaken, natuurlijk met hulp van staatssecretaris Boswijk. Ik kan me voorstellen dat we daar nog een aanvullende brief over versturen, omdat ik eerlijk gezegd niet weet hoe het destijds is gegaan. Ik heb hier nu ook geen informatie over bij me, dus ik kan er niet op ingaan.

De heer **Bolhuis** (PRO):
Het lijkt me goed dat we daar later een brief over krijgen. Ik heb nog een vraag over de exportvergunningen die zijn afgegeven voor de levering van goederen, die de minister wellicht wél kan beantwoorden. Waren de exportvergunningen voor de Oekraïense strijdkrachten, dus voor het Oekraïense leger, zodat zij daarmee konden testen? Of waren die exportvergunningen voor Destinus zelf in Oekraïne?

Minister **Yeşilgöz-Zegerius**:
Voordat ik ga speculeren hoe ik denk dat dit gegaan is: laat ik dit ophalen bij degenen die die gegevens precies hebben. Uiteindelijk doen wij zaken met een bedrijf in het kader van steun voor Oekraïne. Daar hoort bij dat de spullen waar zij Oekraïne mee steunen, getest materieel is. Ik zeg heel graag toe om via Buitenlandse Zaken en, waar nodig, de staatssecretaris uit te zoeken wat er precies in de exportvergunning stond en wanneer die gereed was, zodat ik dat aan u kan meegeven. Een vergunning wordt afgegeven aan een bedrijf. Wij zijn geen onderdeel van het conflict, dus het is ook niet zo dat we op dat niveau afspraken maken met het Oekraïense leger. Wij horen van hen wat zij nodig hebben. Wij proberen te helpen. Dat doen we vervolgens in eigen land, zoals u weet. Maar ik zal de specifieke vragen voor de zekerheid uitzetten, zodat ze netjes op papier terugkomen.

De heer **Bolhuis** (PRO):
Ik vind het volgende belangrijk. Ik wil de minister vragen hoe dit in de toekomst zal gaan. Hoe gaat de regering voorkomen dat deze vorm van testen ... Het is toch interessant dat in de NRC duidelijk wordt aangegeven dat het personeel hiermee test. Daar gaat het om. Het gaat zelfs nog verder dan dat. We zitten met de handen aan de knoppen op het moment dat er oorlogshandelingen zijn. Hoe gaat de regering ervoor zorgen dat dit niet meer of niet gaat gebeuren in de toekomst?

Minister **Yeşilgöz-Zegerius**:
Ik laat dus in het midden wat er in dat artikel staat. Wij hebben vandaag — nee, gister, moet ik zeggen, excuus — zelf contact gehad met het bedrijf. Daar werd aangegeven dat deze delen van het artikel niet kloppen. Dat ligt bij hen. Nogmaals, het geven van algemene instructies over de werking van een wapensysteem is niet deelnemen aan een gewapend conflict. Het inzetten van een wapensysteem zelf tegen een partij die onderdeel is van het gewapend conflict is rechtstreekse deelname. Dat zijn wel twee heel verschillende dingen. Nog steeds staat het dan iedereen vrij om daar wat van te vinden, maar dat is het onderscheid dat we hanteren. We hebben nu geen indicatie om aan te nemen dat er iets anders is gebeurd dan wat past binnen het internationaal oorlogsrecht en het humanitair recht dat we met elkaar hebben afgesproken. Uiteraard zullen we het aan de hand van de afgelopen paar dagen nadrukkelijker weer aan bedrijven meegeven; dat is evident. Mochten er in dit geval, in een heel ander geval of in de toekomst dingen gebeuren die niet passen binnen wat ik net schetste, dan is het primair aan Oekraïne om daarop te handelen. Op het moment dat er bijvoorbeeld Nederlandse burgers bij betrokken zijn of het OM reden ziet om daar onderzoek naar te doen, dan zal het OM een onderzoek starten. Dat zal dan zelf beoordelen, natuurlijk via Justitie en Veiligheid, of het openbaar wil maken dat het een dergelijk onderzoek doet of dat het dat in het belang van het onderzoek juist niet doet. Zoals u hoort, zit dit in de volgorde der dingen. Wij houden ons aan de afspraken die wij maken met bedrijven. Daar hoort het humanitair oorlogsrecht bij en daarbinnen moet men handelen. Als men daar niet binnen handelt, dan is het aan anderen om daar vervolgens op te acteren.

De heer **Bolhuis** (PRO):
Het is natuurlijk vreemd dat er zo'n verschil is tussen wat er in het NRC-artikel wordt genoemd, namelijk dat medewerkers van het bedrijf gevechtshandelingen hebben uitgevoerd, iets wat meerdere keren is onderzocht, waarover meerdere gesprekken zijn geweest en wat is gecheckt, en wat er nu eigenlijk gezegd wordt door de regering. De minister zegt nu: wij hebben een ander verhaal en steunen dat verhaal van NRC niet. Dat vind ik heel opvallend. Het is goed als dat echt goed uitgezocht gaat worden. Als het wel gebeurd is, dan is dat gevoelig. Ik vind het ook belangrijk om dit te weten met het oog op het feit dat er steeds meer deals en contracten komen vanuit het ministerie van Defensie met bedrijven die ook testen. Er gaan ook dingen naar Oekraïne. Hoe gaat de minister in de toekomst zicht houden op hoe Nederlandse bedrijven actief zijn in Oekraïne? Ik vind dat dit niet weggeschoven kan worden naar het ministerie van Buitenlandse Zaken, kijkend naar waar we nu in zitten met elkaar.

Minister **Yeşilgöz-Zegerius**:
Het is niet zo dat de regering een ander verhaal heeft. We hebben verhaal gehaald bij Destinus. Destinus geeft aan dat niet te herkennen. Dat is echt aan hen. Dat is wat wij kunnen doen. Ik schuif vervolgens niks van Defensie naar Buitenlandse Zaken. De exportvergunningen worden vanuit BuHa-OS afgegeven, als ik mij niet vergis. Wat we met elkaar in het internationaal recht hebben geregeld is dat wij conform de regels die wij hebben, die wij hanteren en die hier bekend zijn, afspraken maken met defensiebedrijven. De heer Bolhuis heeft gelijk. Ik hoop dat we dat in de toekomst meer kunnen gaan doen. Dat is het opbouwen van onze defensie-industrie, wat we zo graag willen. Dan gaan wij ervan uit dat onze partners zich daar ook aan houden. Op het moment dat iemand zich daar niet aan zou houden, ligt het primair in dit geval bij Oekraïne om die controle te doen. Dat is ook conform de afspraken en het internationaal recht. Oekraïne is daar verantwoordelijk voor, niet Defensie. Oekraïne dus. Als er een Nederlandse verantwoordelijkheid in beeld is, dan doet het OM daar onderzoek naar. Het is dus het tegendeel van afschuiven. Het is juist die verantwoordelijkheden heel scherp houden en zorgen dat ernaar gehandeld wordt op het moment dat er een grens is overschreden. Dat laatste is, denk ik, wat we allebei niet willen. Als ik zo vrij mag zijn, denk ik dat de heer Bolhuis en Defensie allebei willen dat we Oekraïne blijven steunen. Daar hoort bij dat we materieel leveren. Daar hoort bij dat het getest materieel is. Dat moet altijd binnen de grenzen van het humanitair oorlogsrecht. Als men dat overschrijdt — wie het ook is — dan moet er gehandeld worden vanuit, in dit geval, Oekraïne of vanuit het Openbaar Ministerie.

De heer **Van Baarle** (DENK):
Ik wil gewoon dat Nederland op geen enkele manier betrokken raakt bij een oorlog tegen Rusland. Nederland en het Nederlandse bedrijf waren gewoon wereldnieuws omdat er stond dat Nederlands personeel daar mogelijk dingen heeft afgeschoten tegen Rusland. Als ik deze minister dan hoor zeggen dat zij in het midden laat wat er in dat artikel staat, dan vind ik dat echt veel te makkelijk. Het gaat namelijk gewoon om de mogelijke betrokkenheid van Nederlanders. Mijn vraag aan de minister is dus: wat is er dan wél gebeurd? Gaat deze minister uitzoeken wat er wél gebeurd is? Stonden er mensen bij toen die wapensystemen werden afgevuurd? Hebben ze instructies gegeven op het moment dat ze werden afgevuurd? Dat zijn allemaal escalaties.

Minister **Yeşilgöz-Zegerius**:
Ik laat niks in het midden. Ik geef aan dat we ook meteen verhaal hebben gehaald. Het desbetreffende bedrijf geeft aan zich daar niet in te herkennen. Vervolgens moeten precies de vragen die de heer Van Baarle stelt, terechte vragen, door Oekraïne ter plekke beantwoord worden. Wij als Nederland zijn daar natuurlijk niet aan de frontlinie bij aanwezig. Waarom niet? Omdat Nederland geen onderdeel is van dit conflict. Dat willen we ook niet. We willen Oekraïne wel graag helpen, omdat het ook een strijd voor onze veiligheid is, maar wij zijn geen onderdeel van het conflict. Helpen ziet er wel zo uit dat je defensiebedrijven in

stelling brengt om daadwerkelijk te kunnen leveren. Nogmaals, dat moet conform de regels. Zij mogen dus geen gevechtshandelingen verrichten. Gebeurt dat wel, dan is het aan Oekraïne en/of het OM.

De heer **Van Baarle** (DENK):
Ik vind het gewoon een kwestie van risico's nemen met Nederland, een kwestie van risico's nemen met de mogelijke betrokkenheid van Nederland, als deze minister het van haar afschuift, niet bereid is om dit tot op de bodem uit te zoeken, een krantenartikel in het midden laat, een bedrijf maar op zijn woorden gelooft en het vervolgens ook nog eens afschuift op Oekraïne. Ik wil gewoon van deze minister horen wat zij gaat doen om te voorkomen dat Nederland betrokken raakt bij die oorlog. Hoe sluit zij dat uit en hoe gaat zij uitzoeken wat er wél is gebeurd?

Minister **Yeşilgöz-Zegerius**:
Wat ik doe, is het internationaal humanitair oorlogsrecht respecteren. Dat kan ik hier niet in mijn eentje vanuit het kabinet herschrijven. Ik kan niet mensen naar Oekraïne sturen, naar de frontlinie sturen, om te controleren hoe men daar vecht. Dat is niet onze taak. Wij zijn immers ook geen onderdeel van dit conflict. Dat gaan we wat ons betreft ook niet worden. Dat willen we ook niet.

Over risico's voor Nederland gesproken: het zou een heel groot risico zijn voor Nederland als Rusland voorbij Oekraïne zou raken. Dat zijn de feiten zoals ze zijn. Dat is de reden dat we Oekraïne wel steunen. Het is steun in een oorlog. Daar is een oorlog gaande. Daar heeft men spullen voor nodig. Die leveren we onder andere vanuit Nederland. Dat doen we conform de regels. Ik kan die regels niet herschrijven. De regels maken dat het primair aan Oekraïne is om te zorgen dat het daar ook conform de regels gaat. Natuurlijk hebben we afspraken met de defensiebedrijven, maar je moet controles hebben. Dat is aan Oekraïne en aan het Openbaar Ministerie. Ik zal dat natuurlijk ook aan het Openbaar Ministerie laten weten. Mochten ze daar nu of in de toekomst, bij een ander geval, een onderzoek willen starten en dat met ons kunnen delen, dan zullen we dat natuurlijk ook aan de Kamer laten weten. Maar ook wat dat betreft snapt u: ik kan het Openbaar Minister geen opdracht geven, want dan hebben we het over een heel ander stelsel. Dat heet dan geen democratie.

De heer **Peter de Groot** (VVD):
Voor een sterke defensie hebben we ook een sterkere defensie-industrie in Nederland nodig. De VVD is daarom ook trots op bedrijven zoals Destinus, dat inmiddels in Nederland gevestigd is. Met de steun die we leveren aan Oekraïne, werken we ook met hen samen om de defensie-industrie te versterken. Ik heb daar een andere vraag over aan het kabinet. Hoe gaat de minister, eventueel met haar collega's in het kabinet, ervoor zorgen dat die bedrijven en de mensen die bij die bedrijven werken, worden beschermd wanneer zij steun leveren aan Oekraïne? Hoe kunnen zij hun werk gewoon goed doen?

Minister **Yeşilgöz-Zegerius**:
Er zijn veel meer bedrijven waar we zaken mee doen, die Oekraïne ook op deze manier helpen met hun producten. Het is natuurlijk een reële zorg, waar we ook met de bedrijven veel over in gesprek zijn. Zij zullen natuurlijk primair zorg moeten dragen voor hun basisveiligheid, maar we zien allemaal wat er gaande is. U snapt dat ik niet heel veel meer kan zeggen over de veiligheidsmaatregelen, maar samen met de NCTV en Defensie zijn we daar zeer alert op. We houden dat heel erg goed in de gaten. Dat geldt voor alle bedrijven die hier op de een of andere manier bij betrokken zijn en zich zorgen zouden maken. U hoort mij in deze Kamer heel vaak zeggen dat ik op dingen niet in kan gaan. Wij adviseren ook bedrijven om in die zin minder overal te etaleren wat ze hebben gedaan en waar ze wat doen. Dat vind ik wijs. Zo wordt de tegenstander niet wijzer gemaakt dan strikt noodzakelijk. We gaan ervan uit dat het altijd binnen de regels gebeurt. Wederom, als het niet binnen de regels gebeurt, is er strikte controle nodig vanuit Oekraïne en vanuit het Openbaar

Ministerie. Dan moet alles op tafel. Anderszins is terughoudendheid een handig idee, ook bij dit vraagstuk.

Mevrouw **Dobbe** (SP):
Ik vond het NRC-artikel en wat daarin werd beschreven echt ontluisterend. Volgens mij is het heel belangrijk dat wij dat als Kamer, maar ook als kabinet, heel serieus nemen. In dat artikel stond ook een citaat van mensenrechtenadvocaat en hoogleraar oorlogsrecht Zegveld. Zij zegt: "Door als land bedrijven die zo meedoen te steunen, rommel je jezelf wel de oorlog in." Wij willen niet de oorlog in gerommeld worden door commerciële belangen van een wapenbedrijf. Dus mijn vraag aan deze minister is: wat gaat zij doen om te voorkomen dat wij op deze manier de oorlog in worden gerommeld? Waarom neemt zij dat NRC-artikel niet serieus?

De **voorzitter**:
De minister.

Mevrouw **Dobbe** (SP):
Heeft zij aanleiding om aan te nemen dat wat daarin staat niet klopt, behalve dat Destinus zegt dat het niet klopt?

Minister **Yeşilgöz-Zegerius**:
De toets, als die nodig is, op wat er in het artikel staat en wat dit bedrijf zegt, vindt plaats in Oekraïne of door het OM, niet door Defensie. Wij kunnen niet de regels gaan herschrijven. Ik denk dat dat ook de zuivere manier is van toezicht houden. Dat is ook wat we met elkaar hebben afgesproken. Wij zijn geen onderdeel van deze oorlog. We zijn niet een onderdeel van dit conflict. Dat gaan we ook niet worden. We steunen wel. We steunen actief, net als overigens gelukkig heel veel landen, met heel veel verschillende bedrijven, materieel, kennis en expertise. Daarvan zijn de grenzen heel duidelijk. Die hebben we ook met de Kamer gedeeld. Daar is in ieder geval in meerderheid mandaat voor. Daarbinnen blijven we. Op het moment dat iemand zich daar niet aan zou houden, moet daarop gehandeld worden. Dus wat wij kunnen doen, hebben we gedaan, namelijk informatie ophalen bij dat bedrijf. Het gaat volgens mij helemaal niet om commerciële belangen van welk bedrijf dan ook. Het gaat mij om de veiligheidsbelangen van Nederland. Dat is wat centraal staat. Dat is mijn enige agendapunt. Daarvoor heb ik bedrijven ook nodig. Dat is wat het is. Het uiteindelijke doel van dit kabinet is vrede en veiligheid op ons continent voor Nederlanders. Dat kunnen we helaas niet bereiken met een goed gesprek en een kopje thee. Er is een echte oorlog gaande.

Mevrouw **Jagtenberg** (D66):
Onze steun aan Oekraïne is echt onvoorwaardelijk en we mogen trots zijn op de steun die we leveren.

Minister **Yeşilgöz-Zegerius**:
Wat ik kan toezeggen, is een brief op het moment dat er nieuws zou zijn, maar ik kan niet toezeggen dat dat nieuws er komt. U snapt dat en dat was ook de vraag niet. De inleiding van mevrouw Jagtenberg was heel duidelijk. Wij steunen Oekraïne. We hebben daar met elkaar een goede reden voor. Daar hoort een verantwoordelijke defensie-industrie bij. Daar horen geen cowboys bij. Dat delen we volledig. Daar hebben we afspraken over gemaakt. Daarbinnen functioneren wij. Op het moment dat afspraken hier geschonden zouden worden, waar we er meer toezicht of invloed op hebben, dan kan je er hier wat mee. Als het in Oekraïne gebeurt … Ik weet dat dat niet de vraag was, maar als ik 'm technisch zou vertalen, zou het betekenen dat ik mensen van Defensie naar de frontlinie in Oekraïne moet sturen om te kijken wat daar gebeurt. Dat gaan wij niet doen. Maar als er vanuit Oekraïne nieuws zou komen of vanuit het Openbaar Ministerie, of het nou dit geval of toekomstige gevallen betreft, dan zal ik dat uiteraard, daar waar ik dat mag van die entiteiten, meteen met de Kamer delen. Maar anders ga ik, wat betreft die toezegging, een briefje sturen waar niks

in staat. Ik herinner me wel hoe dat voelt als Kamerlid: daar word je ook niet vrolijk van. Dus laten we afspreken dat als ik nieuws te melden heb, ik dat natuurlijk zal laten weten. Wij zullen in al onze gesprekken, met dit bedrijf en andere bedrijven, dit ook als voorbeeld gebruiken, al gaat het alleen al om de berichtgeving: jongens, vermijd op alle mogelijke manieren dat dit het verhaal en de beeldvorming kan zijn; dit is niet wat we willen.

Mevrouw **Jagtenberg** (D66):
Laat ik het misschien anders proberen te formuleren, want we begrijpen elkaar wel, maar hebben net even een andere conclusie. Volgens mij is er genoeg nieuws om geschrokken van te zijn en aanleiding genoeg om onderzoek te doen. Dus gaat de minister in ieder geval bij dit bedrijf intern onderzoek doen naar hoe ze zich verhouden tot internationaal humanitair oorlogsrecht? En hoe gaat ze dit bij andere bedrijven controleren?

Minister **Yeşilgöz-Zegerius**:
Ik wil dingen kunnen toezeggen die ik ook waar ga maken. Als daar aanleiding toe is, dan is dat aan het Openbaar Ministerie. Dat is dan echt een onderzoek van het OM om te zien of een bedrijf zich houdt aan dat recht. Als het Openbaar Ministerie daartoe aanleiding ziet, zal het een onderzoek starten. Ik zal hen vragen om, als het enigszins openbaar gemeld mag worden, het alsjeblieft te laten weten, want dan kan ik het in ieder geval onze commissie laten weten. Dat heb ik al intern bij ons in huis uitgezet. Ik kan niet bepalen of het OM daarmee start en of we dat mogen delen, want u weet dat het OM ook weleens onderzoek doet dat het niet openbaar wil hebben, in het belang van het onderzoek. Ik heb wel aangegeven: mocht het starten, nu of in de toekomst — ik zeg niks over deze zaak — dan zullen we het absoluut delen, als dat mag. We zullen dit ook benadrukken bij dit bedrijf en andere bedrijven. Ik houd het even bij het woord "beeldvorming", want ik weet niet beter dan dat het dat is, maar we zullen het wel degelijk onder de aandacht brengen en zeggen: dit is niet hoe we het willen. Wat we nodig hebben, is dat we Oekraïne steunen op de zuiverste manier en dat er geen ruis over ontstaat. Ik heb begrepen — ik heb niet zelf contact met ze gehad, maar mijn directeur wel — dat men er ontzettend van baalt dat het op deze manier is gebeurd, maar het is verder aan hen om dat verder uit te zoeken met de media.

De heer **Van Houwelingen** (FVD):
Uit het onderzoek waar we het de hele tijd over hebben en dat gaat komen, zou heel goed kunnen komen dat het klopt wat er in de NRC staat, dat medewerkers van Destinus dus betrokken zijn geweest bij oorlogshandelingen in Oekraïne, op Russische drones hebben geschoten en zelfs op Rusland hebben geschoten. Dan heb ik een vervolgvraag aan de minister. De minister heeft het de hele tijd over het oorlogsrecht. Betekent dat dan niet dat dat bedrijf, de medewerkers van het bedrijf en dus ook Nederland een legitiem doel worden van Rusland? Dat zeggen experts ook.

Minister **Yeşilgöz-Zegerius**:
Laten we niet mensen criminaliseren. Als er onderzoek naar gedaan zal worden, als dat nodig is, zullen we zien wat eruit komt. Maar dit zijn zo veel als-dannen, waarmee je ook mensen criminaliseert. Daar zou ik graag van wegblijven. Of het nou dit bedrijf is of een ander bedrijf: als je het humanitair oorlogsrecht schendt, volgen er consequenties. Er zijn ontzettend veel redenen te verzinnen waarom dat zeer onwenselijk zou zijn. Maar als ik daarin meega, bevestig ik een beeld dat niet herkend wordt. Zolang dat zo is, houden we ons daaraan vast.

De heer **Van Houwelingen** (FVD):
Dit is natuurlijk een onbegrijpelijk antwoord. De minister zegt nu met droge woorden dat het speculatie is. In het NRC-artikel staat dat dit zo is. De kans dat het zo is, is best groot. Het is ook heel logisch dat dit gebeurt, want deze minister heeft zelf gezegd: Rusland is de vijand. Dus wat krijg je dan? Dan gaan bedrijven als Destinus zeggen: nou, we gaan vooroplopen; we gaan Rusland bestrijden. Daarom is die uitspraak van de minister ook zo gevaarlijk

geweest, maar dat begrijpt de minister niet. Dan stel ik nogmaals mijn vraag. De kans is dus heel groot dat dit gebeurd is. Het staat in de NRC. Die heeft dat helemaal uitgezocht. Waarom zou de NRC daarover liegen? Als het dan uitkomt, klopt het dan wel of niet dat Destinus, de medewerkers van Destinus en, wat ik nog veel erger vind, Nederland een doelwit zijn geworden van Rusland, onder het huidige oorlogsrecht? Het is een heel actuele vraag.

Minister **Yeşilgöz-Zegerius**:
Ik denk dat Forum hier hele korte bochten neemt. Die laat ik graag voor de rekening van Forum. We hebben dit debat eerder gehad onderling. Dan geef ik de heer Van Houwelingen mee: of Rusland is een gevaar, en dan is het terecht dat we Oekraïne steunen, of Rusland is geen gevaar. De heer Van Houwelingen gaat heel erg heen en weer in zijn vraagstelling. De ene keer vormt Rusland geen enkel gevaar en moeten we ophouden en een kop koffiedrinken met betrokkenen. De volgende keer lopen we allemaal gevaar als we Oekraïne steunen. Halfzwanger gaat niet.

De **voorzitter**:
Ik dank de minister voor de beantwoording van de gestelde vragen.

Vragen Maeijer

Vragen van het lid Maeijer aan de minister van Defensie, viceminister-president over **dat een kwart van de ongeneeslijk zieken in de laatste fase niet-passende zorg krijgt**.

De **voorzitter**:
Ik geef het woord aan mevrouw Maeijer voor haar mondelinge vragen namens de fractie van de PVV aan de minister van Langdurige Zorg, Jeugd en Sport. Ik heet de minister van harte welkom in vak K.

Ik wijs de heer Bolhuis erop dat wanneer de Kamer in sessie is, in vergadering is, er ook wordt gehecht aan een fysieke uiting van de scheiding der machten.

Het woord is aan mevrouw Maeijer.

Mevrouw **Maeijer** (PVV):
Voorzitter, dank u wel. Praten over zorg als je ongeneeslijk ziek bent en aan het eind van het leven bent, zou net zo vanzelfsprekend moeten worden als praten over geboortezorg. Dan hebben we het natuurlijk over palliatieve zorg en palliatief terminale zorg. Wat is voor jou belangrijk als je ongeneeslijk ziek bent of als het einde nabij komt? Het antwoord op die vraag zal voor iedereen anders zijn.

Voorzitter. Vandaag lazen we dat bijna 23% van de mensen die overlijden aan een ongeneeslijke ziekte in de laatste levensfase nog zorg in het ziekenhuis ontvangt. Ook lezen we dat 4% tot 5% van de patiënten in de laatste maand van hun leven meer dan één keer op de spoedeisende hulp belandde. 6% van de mensen met kanker ligt in de laatste maand meer dan veertien dagen in het ziekenhuis. Een goede palliatieve en palliatief terminale zorg draait erom dat mensen in deze fase van hun leven de zorg krijgen die zijn nodig hebben. Dat hoeven niet altijd medische handelingen te zijn. Het gaat ook om het verlichten van klachten, aandacht voor angst en zorgen, en ondersteuning van naasten. Dat begint bij het tijdig bespreken van behandelwensen, zodat patiënten goed geïnformeerd de keuze kunnen maken waar zij zich goed bij voelen, gericht op kwaliteit van leven. Dat zijn geen gemakkelijke gesprekken, want een arts kan uitleggen hoeveel extra tijd een behandeling misschien oplevert en hoe zwaar die kan zijn, maar alleen de patiënt kan vertellen wat dat voor hem betekent. De een wil nog een behandeling proberen in de hoop een verjaardag mee te maken of een kleinkind geboren te zien worden, maar een ander kijkt juist op tegen

het verblijf in het ziekenhuis en de fysieke belasting van een behandeling en maakt de keuze om daarvan af te zien. Om te weten wat een patiënt nog wil, moet je als zorgverlener ingewikkelde vragen stellen: wat is voor u belangrijk, wat hoopt u nog mee te maken, wat bent u bereid daarvoor te doorstaan en waar ligt voor u de grens? Dan begint het gesprek over de zorg die deze persoonlijke wensen mogelijk maakt.

Voorzitter. Voor de familie, de patiënt en de zorgverlener maakt het nogal wat uit of dat gesprek in alle rust is gevoerd met de patiënt zelf erbij of dat er midden in de nacht een ambulance voor de deur staat en er een beslissing moet worden genomen. Een patiënt die zelf kan vertellen wat hij wil, verdient het dat de zorgverlener het hem op tijd vraagt. Zorgverleners moeten zich daar dus goed op toegerust voelen. Deelt de minister het belang van het tijdig voeren van dit gesprek? Op welke manier gaat zij ervoor zorgen dat hier in de zorgopleiding voldoende aandacht voor is? Is zij bereid om in gesprek te gaan, samen met OCW en het veld, om ervoor te zorgen dat de aandacht voor palliatieve zorg en het tijdig voeren van het gesprek over het einde van het leven ook daadwerkelijk een plek krijgen in opleidingen, waar dit nu nog ontbreekt? En kan zij de Kamer hierover op korte termijn informeren?

De **voorzitter**:
Het woord is aan de minister.

Minister **Sterk**:
Dank u wel, voorzitter. Ook dank voor de mooie vragen van mevrouw Maeijer, want ik ben het van harte met haar eens. We krijgen uiteindelijk allemaal een keer te maken met dat levenseinde, maar hoe belangrijk is het dat we daar al op tijd over gaan nadenken? Dat moeten we niet alleen doen in de voorbereiding op het ouder worden, maar ook omdat we weten dat ouder worden soms ook betekent dat je ziek wordt. Dat praten daarover zou dus heel normaal moeten zijn. Dat past ook heel erg bij de beweging die we op dit moment in de zorg maken om het meer te hebben over passende zorg. Dat gaat heel erg over wat mevrouw Maeijer ook zegt, over kwaliteit van leven: hoe wil jij ouder worden, wat zijn jouw behoeftes en wat wil je niet meer? Dat gesprek — daar ben ik het ook over eens met mevrouw Maeijer — moet in alle rust gevoerd kunnen worden en niet pas op het moment dat de ambulance voorrijdt.

Gelukkig doen we daar ook veel op. Eind dit jaar wordt het Nationaal Programma Palliatieve Zorg afgerond, waarvan dit ook een onderdeel is. Maar op dit moment is er — wellicht hebben jullie, dus ook mevrouw Maeijer, hem gezien — een campagne, genaamd Leven tot het laatst. Die gaat er juist over dat mensen — het gaat over familie en naasten, maar ook over zorgverleners — zich ervan bewust moeten zijn dat we dat gesprek op tijd met elkaar moeten voeren. U zegt terecht dat het ook van belang is dat zorgverleners daar ook op zijn voorbereid, want het gaat er bij zorgverleners ook over dat zij niet meer moeten gaan zorgen vóór iemand maar ervoor moeten zorgen dát er een gesprek gevoerd wordt en ze dan soms ook dingen zullen moeten laten die wellicht medisch noodzakelijk zijn. Dus ook juist in de zorgopleiding moet hier tijd en ruimte voor zijn. Daar hebben we gelukkig ook middelen voor. Dit gebeurt op dit moment ook. Maar u vraagt aan mij om dit de Kamer ook schriftelijk te doen terugkomen en dat wil ik graag toezeggen, ook om toe te lichten wat hier op dit moment al op gebeurt.

Mevrouw **Maeijer** (PVV):
Dank daarvoor. Het vastleggen in opleidingen is het begin, want daarna moet het natuurlijk ook nog in de praktijk gebeuren. Die zorgverleners moeten tijd kunnen besteden aan dit gesprek en aan de afstemming met collega's, maar ook aan de begeleiding van patiënten en hun naasten. Carend schrijft het vandaag nog. Zij benadrukken ook het belang van het tijdig signaleren en markeren van die palliatieve fase. Eind vorig jaar signaleerde de Nederlandse Zorgautoriteit ook een aantal knelpunten, zoals onvoldoende ruimte voor proactieve

zorgplanning, belemmeringen bij samenwerkingen tussen verschillende zorgorganisaties en financiële prikkels die niet-passende zorg kunnen stimuleren, maar ook problemen bij de bekostiging van nazorg. Heeft de minister deze knelpunten op haar netvlies? Kan zij per punt aangeven welke acties zij hierop onderneemt en wanneer deze knelpunten daadwerkelijk zijn opgelost?

Minister **Sterk**:
Waar mevrouw Maeijer eigenlijk op doelt, is dat er eigenlijk een cultuurverandering nodig is. Het is niet iets wat we van bovenaf kunnen organiseren, maar iets wat in de organisaties moet gaan leven en ook bij onszelf als naasten en mogelijk later ook als patiënt. Daarbij is dus inderdaad, als het gaat over de zorgverlening, de proactieve zorgplanning heel erg belangrijk. Er zijn nu ook betaaltitels, zoals we dat met een moeilijk woord noemen, voor ziekenhuizen om dat te kunnen doen. Er is dus geld voor om dat gesprek te kunnen voeren, maar dan moet je mensen ook toerusten om dat gesprek te kunnen voeren. Daarom zijn die opleidingen zo belangrijk. Omdat we willen dat de palliatieve zorg geen geïsoleerd onderwerp meer is waar we het over hebben als we aan ons levenseinde zijn, maar onderdeel wordt van de reguliere zorg, zijn we nu bezig met het opstellen van een toekomstagenda. Daar hebben we kwartiermakers voor aangesteld. Zij gaan samen met al die organisaties die hier een rol in hebben, die u net ook benoemde, kijken hoe we zorgen dat de inbedding goed kan plaatsvinden. Daar hebben we onlangs extra middelen voor vrijgemaakt, namelijk structureel 18 miljoen. Daarmee zorgen we ervoor dat dat goede gesprek gevoerd gaat worden, zodat tijdig goed nagedacht kan worden over hoe iemand op een waardige manier oud kan worden.

Mevrouw **Maeijer** (PVV):
Dank voor de beantwoording. Tot slot. De meeste mensen willen thuis sterven. We lazen vandaag nog dat dat bij 37% van de mensen in de palliatieve fase ook lukt. Eerder heb ik hier al mijn zorgen uitgesproken over het invoeren van de eigen bijdrage in de wijkverpleging. Dat is om meerdere redenen geen goed idee, maar het kan mogelijk ook een financiële belemmering opwerpen voor mensen om thuis of in een hospice te kunnen sterven. Ik zou graag van de minister willen horen of zij hier vandaag kan toezeggen dat zij geen financiële drempels zal opwerpen die dat onmogelijk maken.

Minister **Sterk**:
Mevrouw Maeijer weet ook dat wij op dit moment nog helemaal geen voorstel in de Kamer hebben liggen hoe dat eruit gaat zien, maar ik heb wel eerder aan haar toegezegd dat een financiële drempel nooit een belemmering mag zijn voor het krijgen van palliatieve zorg. Ik neem dat dus mee bij het inrichten van die eigen bijdrage. Het tweede dat ik daarover wil zeggen, is dat het mogelijk moet zijn om thuis te sterven als mensen dat willen en dat je daarbij ook oog moet hebben voor mantelzorgers. We geven ook subsidie om vrijwilligerswerk mogelijk te maken bij mensen thuis, zodat ze op een goede manier thuis hun laatste adem mogen uitblazen.

De **voorzitter**:
Ik dank u wel. Ik zie vervolgvragen van mevrouw Tijmstra, mevrouw Wendel, mevrouw Moinat en mevrouw Keijzer. Mevrouw Tijmstra, gaat uw gang.

Mevrouw **Tijmstra** (CDA):
We denken vaak heel goed na over de eerste 100 dagen van het leven, maar vinden het heel moeilijk om te praten over de laatste 100 dagen van het leven. Passende zorg kan je alleen bieden op het moment dat je goed in gesprek bent en de behoeftes van iemand kent. De minister heeft er al iets over gezegd, maar ik heb er toch een vraag over. Hoe maken we het op al die niveaus, zowel met je partner, je gezin, je familie als met een zorgverlener, makkelijker en normaler om het te hebben over het levenseinde?

Minister **Sterk**:
Ik ben het zeer eens met het belang daarvan. Het is nodig om het er niet pas op het laatst over te moeten gaan hebben. Het moet veel vanzelfsprekender zijn om, als we nadenken over ons leven, ook het gesprek te hebben over wat we doen als je ziek wordt. Het gaat natuurlijk niet alleen over oude mensen. Het gaat soms ook over kinderen die ziek zijn of jonge mensen die te maken krijgen met een ongeneeslijke ziekte. We zullen veel meer een cultuur met elkaar moeten creëren om het daarover te hebben, ook in de Kamer. Palliatieve zorg moet geen geïsoleerd onderwerp zijn waar we dan een keer een commissiedebat over hebben. Het moet onderdeel zijn van alle gesprekken die we voeren over zorg en hoe we daar op een goede manier vorm aan willen geven.

Mevrouw **Wendel** (VVD):
Allereerst wil ik de minister, nu we hier toch vandaag met haar in de Kamer staan, feliciteren op deze bijzondere dag. Het is namelijk de dag van de ouderengeneeskunde. Dat is de dag waarop we de specialist ouderengeneeskunde in het zonnetje moeten zetten. Dat heb ik bij dezen even benoemd.

Dan mijn vraag. De VVD hecht uiteraard veel belang aan goede hospicezorg. We zien nog te vaak dat administratieve rompslomp …

De **voorzitter**:
Uw vraag.

Mevrouw **Wendel** (VVD):
… ervoor zorgt dat mensen bijvoorbeeld al zijn overleden voordat ze daadwerkelijk de goede zorg kunnen krijgen of dat naasten te veel tijd kwijt zijn aan die administratieve rompslomp.

De **voorzitter**:
Uw vraag.

Mevrouw **Wendel** (VVD):
Ik wil de minister graag vragen wat zij gaat doen om de administratieve lasten te verminderen.

Minister **Sterk**:
Mevrouw Wendel weet dat wij heel hard bezig zijn om de regeldruk in de zorg terug te dringen. Dat geldt ook voor de regeldruk binnen de hospices. De tijd moet vooral gestoken kunnen worden in goede zorg voor de mensen en niet in het aantal formulieren dat ingevuld moet worden. Ik zei al dat we op dit moment bezig zijn om te kijken hoe we de toekomstagenda, met oog voor dit soort aspecten, verder kunnen brengen en om ervoor te zorgen dat het normaal wordt. Ik zal zorgen dat dit punt daarin meegenomen wordt.

Mevrouw **Moinat** (Groep Markuszower):
Als iemand in zijn laatste levensfase thuis wil blijven, dan moet die zorg daar ook beschikbaar zijn. Heeft de minister per regio in beeld of mensen die thuis dringende palliatieve zorg nodig hebben, die ook 's nachts en in het weekend kunnen krijgen? Wie moet dat oplossen waar dat nog niet lukt, en op welke termijn?

Minister **Sterk**:
Dit zijn wel hele specifieke vragen naar aanleiding van dit artikel. Ik kom daar dus graag schriftelijk op terug, als u dat ook goed vindt.

Mevrouw **Dobbe** (SP):
Het is heel goed dat we het hier vandaag over hebben, want de zorg in de laatste fase van je leven, of je nou ouder bent of een kind … Het is zo'n ontzettend belangrijk moment. Volgens

mij moeten wij hier met z'n allen alles eraan doen om die zorg zo goed mogelijk te regelen. Daarom heb ik een vraag. Waarom doet dit kabinet dat niet? Ik moet die conclusie trekken omdat er onvoldoende plekken zijn in hospices en omdat financiële drempels worden opgeworpen, bijvoorbeeld door die eigen bijdrage in de wijkverpleging. De minister zei net wel dat zij het daarmee eens is, maar ze ontraadt moties die dat willen wegnemen. Waarom zijn er die omzetplafonds, waardoor er wel plek is, maar niet voor jou op dat moment?

Minister **Sterk**:
Volgens mij staat mevrouw Dobbe aan dezelfde kant als ik. Wij vinden het namelijk ontzettend belangrijk dat mensen ook zo veel mogelijk zelf vorm kunnen geven aan het einde van hun leven. Dat moet in een hospice of thuis kunnen. Daar moeten we ook op tijd over nadenken. Daar zijn we heel hard mee bezig. Daar hebben we ook extra middelen voor vrijgemaakt. Wij zijn nu bezig om het meer onderdeel te laten worden van de reguliere zorg, zodat het ook normaal is dat we het daar met elkaar over hebben. Daarbij hoort natuurlijk ook dat we zorgen dat er voldoende plaatsen zijn en dat er voldoende vrijwilligers zijn. Er zijn ontzettend veel vrijwilligers actief, juist ook in hospices, om mensen daarbij te begeleiden. Wij werken daar gewoon heel hard aan. Wij hebben daar ook extra middelen voor en zijn met die toekomstagenda aan de gang.

Mevrouw **Keijzer** (Lid Keijzer):
De minister weet het mooi te vertellen, maar ze staat helemaal niet aan de kant van de Kamerleden die vragen om bij alle mooie woorden ook te zorgen voor het geld. Ik mag maar één vraag stellen. Gaat deze minister de zorgverzekeraars dwingen om het budget dat beschikbaar is, dat geraamd wordt en op basis waarvan we allemaal een hoge premie betalen, ook te besteden aan deze zorg? Als het antwoord weer nee is of uit veel andere mooie woorden bestaat, dan staat ze niet aan die kant.

Minister **Sterk**:
Eerlijk gezegd begrijp ik de achtergrond van de vraag van mevrouw Keijzer niet helemaal. Volgens mij is geld op dit moment niet per se het probleem in de palliatieve zorg, maar is het veel meer het vraagstuk of we op tijd met elkaar het goede gesprek voeren over hoe we die laatste maanden en weken van ons leven willen doorbrengen. Volgens mij is dat ook waar we op focussen. Nogmaals, er zijn ook extra middelen vrijgemaakt om dat gesprek goed te kunnen voeren en uiteindelijk de goede acties in te zetten.

Mevrouw **Wiersma** (BBB):
Het is heel belangrijk dat de minister hier vandaag over spreekt met deze Kamer. Volgens mij betekent het feit dat iemand niet meer beter wordt, niet dat iemand niet beter geholpen moet en kan worden. Soms is het in die laatste levensfase nodig dat er een aantal handelingen verricht worden waardoor iemand toch in het ziekenhuis terechtkomt. Wat gaat deze minister eraan doen om ervoor te zorgen dat medische handelingen en ingrepen dan toch in de thuissituatie plaats kunnen vinden?

Minister **Sterk**:
Het blijkt dat in Nederland gelukkig ook heel veel mensen thuis kunnen blijven in die laatste weken. Soms komen mensen onbedoeld of ongewild, moet ik eigenlijk zeggen, toch in het ziekenhuis terecht. Ik denk — dat zegt u ook — dat het belangrijk is dat we er zo veel mogelijk voor zorgen dat die zorg ook thuis geboden kan worden. Dat zal niet altijd kunnen; dat is natuurlijk ook het eerlijke verhaal. Maar dan heb je ook het gesprek met elkaar te voeren over of je dat dan ook nog wil. Is wat medisch mogelijk is ook de wens van iemand die ziek is? We moeten leren — daar hebben we het volgens mij net ook al een aantal keer over gehad — om dat gesprek goed met elkaar te voeren, zodat het ambulancepersoneel ook weet of het, als het op een gegeven moment zo ver is, nodig is dat iemand naar het ziekenhuis wordt gebracht. Als dat tegen de wil is, dan moeten we dat ook gewoon niet doen.

Mevrouw **Wiersma** (BBB):
Dat adresseert volgens mij ook het volgende punt dat ik wil maken. Als iemand wil sterven in de thuissituatie, vraagt dat ook veel van de omgeving. Vandaag was hier ook een organisatie die mantelzorgers vertegenwoordigt. Ik noem dat omdat ook zij daar goed op voorbereid moeten worden. Mantelzorg vraagt sowieso al enorm veel van de omgeving. Dus specifiek over deze laatste levensfase: wat gaat deze minister doen voor de mantelzorgers om hun professionele begeleiding te bieden zodat zij in deze situatie dat thuis kunnen opvangen?

Minister **Sterk**:
Ik noemde net al dat we een speciale subsidieregeling hebben voor vrijwilligers om thuis mensen te ondersteunen, dus ook mantelzorgers thuis te ondersteunen, als er iemand in die laatste levensfase is. Ik denk dat dat een ontzettend belangrijk middel is juist om ook die mantelzorgers te stutten. Verder zal ik uw aandachtspunt meenemen. U heeft ook een SO over die toekomstagenda. Ik zal zorgen dat ook aan dit specifieke punt dat u net inbracht, aandacht wordt besteed.

Mevrouw **Vliegenthart** (PRO):
Ik had exact dezelfde vraag als mevrouw Wiersma, dus ik ga er nog even op doorvragen. We hebben het over passende zorg en begeleiding. Juist in die laatste levensfase zijn het gezin en de omgeving ontzettend belangrijk. De minister geeft al aan dat er wat subsidieregelingen zijn, maar bij ondersteuning gaat het bijvoorbeeld ook om goede respijtzorg of goede nazorg. We zien nu dat er geen financiering voor is en dat het heel vaak afhankelijk is van de zorgverlener die toevallig zich daarin geschoold heeft en die aandacht heeft voor die familie. Kan de minister verder toelichten hoe zij ervoor gaat zorgen dat die nazorg, die passende ondersteuning ook echt voor iedereen toegankelijk is en niet afhankelijk van een zorgverlener die in zijn vrije tijd die zorg geeft?

Minister **Sterk**:
We zijn natuurlijk sowieso bezig om voor mantelzorgers en respijtzorg een soort gelijkvormig aanbod in alle gemeentes te creëren. Mijn stelling is dat het namelijk niet uit moet maken in welke gemeente je woont, in ieder geval niet voor de basiszorg die je kunt krijgen. Daar hebben we ook middelen voor, dus dat wordt op dit moment … Vanaf begin januari is er ook een speciaal team voor gemeentes om ervoor te zorgen dat dat ook goed wordt uitgerold.

De heer **Struijs** (50PLUS):
Een beetje in het verlengde van mijn collega's ga ik toch even in op de hospices. Deelt de minister het beeld dat ze overbelast zijn en dat de vrijwilligers echt smeken om een beter kennisniveau ten aanzien van die palliatieve zorg te krijgen? Gaat de minister daar in de toekomst ook aandacht aan geven?

Minister **Sterk**:
Het is ontzettend belangrijk dat ook vrijwilligers natuurlijk goed zijn geëquipeerd voor deze ontzettend ingewikkelde taak. Ik denk weleens: ga er maar aan staan. Het komt, denk ik, natuurlijk ook voor vrijwilligers heel dichtbij als je iemand begeleidt die niet lang meer te leven heeft. Dus juist die ondersteuning van die vrijwilligers is ontzettend belangrijk. Het is ook onderdeel van de toekomstagenda. We willen er ook voor zorgen dat dat ook onderdeel uitmaakt van scholing voor vrijwilligers.

De **voorzitter**:
Dank u wel. Ik dank de minister voor de beantwoording van de gestelde vragen.

Vragen Klos

Vragen van het lid Klos aan de minister van Klimaat en Groene Groei over **het bericht "'Bittere tegenslag': experts vrezen gevolgen voor volgende klimaattoppen"**.

De **voorzitter**:
Ik geef het woord aan de heer Klos voor zijn mondelinge vragen namens de fractie van D66 aan de minister van Klimaat en Groene Groei. Ik heet haar van harte welkom in de Tweede Kamer.

De heer **Klos** (D66):
Dank u wel, voorzitter. Het klappen van de klimaattop was een gênante vertoning. Met alles wat er moet gebeuren zo compleet je kop in het zand steken is een zelden vertoonde vorm van politiek vandalisme: het eigenbelang boven het collectief. De fossiele flauwekul van Saudi-Arabië en Rusland moest ergens een keer tegen een muur op gaan rijden. Dat de EU een streep heeft getrokken bij een slottekst waarin de term "fossiele brandstoffen" helemaal ontbreekt, is dan ook volkomen terecht. Als wij daar akkoord mee waren gegaan, zou dat zijn alsof je een advies opstelt over de gezondheidsrisico's van roken en daarbij het woord "sigaret" verboden verklaart: compleet mesjogge.

Nu rust er een zware verantwoordelijkheid op alle landen die wel willen, om te laten zien dat we dit niet alleen doen om de astronomische kosten van klimaatschade te voorkomen, maar ook om te bouwen aan een toekomst waarin mensen veel gezonder kunnen leven zonder angst voor fossiele chantage door precies die landen die de klimaattop nu lam leggen, en waarin iedereen toegang heeft tot de goedkoopste stroom die de mensheid ooit heeft gehad, uit groene technologie. We weten dat dat kan. Zelfs midden in de mislukking van Antalya kon je de contouren al zien van de weg vooruit. Los van alle malaise kwamen dertig landen bijeen die als kopgroep wél het beest in de bek willen kijken en wél los willen komen van fossiel. Nederland heeft daar als leider een cruciale rol in gespeeld: een diplomatieke doorbraak voor het klimaat waar we op kunnen bouwen en waar we als Nederlanders trots op kunnen zijn.

Mijn eerste vraag is dan ook: hoe kijkt de minister terug op de klimaattop en wat Nederland daar heeft bereikt? Wat heeft Nederland gedaan om die landen bij elkaar te krijgen en wat kan Nederland doen om deze groep te laten groeien tot waar het pijn gaat doen bij de oliestaten?

De **voorzitter**:
Het woord is aan de minister.

Minister **Van Veldhoven-van der Meer**:
Dank u wel, voorzitter. Ik deel helemaal met de heer Klos dat het ongelofelijk zonde is dat een paar landen de vooruitgang die we hadden moeten boeken op deze COP, via de slotverklaring hebben geblokkeerd. De hele kern van waarom we bij elkaar komen, is dat we minder fossiele brandstoffen moeten gaan verbranden. Dat zorgt namelijk voor de opwarming van de aarde. Natuurlijk moeten we zorgen dat er alternatieven zijn, maar met alleen meer zonnepanelen stoppen we de opwarming niet. Daarvoor moeten er ook minder fossiele brandstoffen verbrand worden. Dat is inderdaad de kern.

In Dubai hebben we die conclusie eindelijk met elkaar in de conclusies gekregen, maar sindsdien wordt er eigenlijk geprobeerd om achteruit te onderhandelen. Europa heeft nu een keer gezegd: nee, dat gaan we niet doen; we trekken hier de streep. Ik denk dat dat hard nodig was. Tegelijkertijd zit daarachter een coalitie van heel veel landen die voort willen. De EU heeft samen met 130 landen tot op het laatste moment geprobeerd om heel constructief oplossingen te vinden om wel tot zo'n slotverklaring te komen. Al die landen zeggen: wij willen voortgaan. Dat zie je dan dus ook. De slotverklaring is weliswaar niet gelukt, maar 70 landen hebben gezegd 35% schone energie te gaan gebruiken in 2035. Dat is heel ambitieus, zelfs voor Nederland. Wij zitten nu ongeveer op 25%. Ook grote landen als China en Australië doen daaraan mee. Dat is dus echt een hele robuuste ambitie.

Wat heeft Nederland gedaan? We hebben natuurlijk in het voorjaar die allereerste conferentie georganiseerd om echt weg te gaan bewegen van fossiele brandstoffen. Overigens zeg ik dat met dank aan mijn voorganger Sophie Hermans, die het voorzitterschap daarvan toen op zich heeft genomen. Ik heb dat mogen uitvoeren. Bij die bijeenkomst waren bijna 60 landen aanwezig. Daar kreeg ik één routekaart aangeboden. Toen we ons persmoment hadden in Antalya, waren er meer dan 30 landen die het podium op kwamen en zeiden: wij gaan ook zo'n plan maken. Die plannen zijn natuurlijk verschillend, want voor elk land is die transitie anders. Maar die energie was er dus ook.

Er zijn dus 70 landen die zeggen: 35% schone energie in 2035. 33 landen zeggen: wij maken een plan voor die uitfasering. 20 landen hebben gezegd: wij gaan met elkaar werken aan het beter benutten van aardwarmte. Dat gaat om een mooie combinatie van IJsland en Nieuw-Zeeland. Het gaat dus letterlijk de hele wereld over. Dat is ook wat er gebeurt op zo'n COP: landen vinden elkaar en helpen elkaar met de innovatie die nodig is om tot schone energie te komen. Kernlanden hebben elkaar daar ook gevonden om meer te werken aan kernenergie. Op alle vlakken zie je dus dat er enorm veel energie is om weg te bewegen van fossiele brandstoffen. We hebben echter een keer een streep getrokken.

De heer **Klos** (D66):
Die streep werd getrokken door Europa. Ik wil ook nog even stilstaan bij de rol van Europa zelf. Ik was er trots op toen Commissaris Hoekstra en de Ierse minister naar buiten kwamen om namens ons die streep te trekken. Om de boel weer te lijmen, is het echter op z'n minst nodig dat Europa de rest van de wereld geloofwaardig tegemoet kan treden. Het klopt dat wij hoge doelen hebben; dat was de verdediging van de heer Hoekstra in reactie op kritische vragen. De vraag is natuurlijk nog wel wat we dan zelf doen om die doelen te halen. Commissaris Hoekstra zei eerder dat we ons moeten voorbereiden op een wereld met 3 graden opwarming. Ondertussen is de Commissie echter druk bezig met het afzwakken van de plannen die het heeft om daar daadwerkelijk te komen en dat te voorkomen. Het is dus een beetje alsof Hoekstra zegt dat we misschien een kater krijgen, maar hij vervolgens zelf nog een rondje tequila bestelt. Dat is nou precies wat we moeten voorkomen. Dat kunnen we niet hebben. De beslissingen over ambitieus Europees klimaatbeleid gaan nu in Brussel vallen. Nederland speelt daar als vijfde economie van de Europese Unie een cruciale rol in. Wat gaat deze minister doen om te zorgen dat Europa geloofwaardig blijft en ook ambitieus klimaatbeleid maakt voor 2040?

Minister **Van Veldhoven-van der Meer**:
Dat is een heel belangrijk onderwerp. We gaan de gesprekken over dat pakket inderdaad binnenkort voeren. Nederland zegt ook: zet daarbij in op ambitieus Europees klimaatbeleid, want dat maakt het voor alle lidstaten makkelijker; dan hebben we namelijk een gelijk speelveld. Dat ambitieuze Europese klimaatbeleid is dus van groot belang. Nederland zet daar volop op in, want samen staan we sterker. We kunnen als Europese Unie dan ook onze markt beschermen, zodat we voor onze bedrijven ook de kansen en de mogelijkheden creëren om die stappen te nemen. Dat moeten we natuurlijk wel doen. We hebben er niks aan als de industrie alleen weglekt. In die optelsom kunnen we dat als Europa gezamenlijk doen.

Overigens nog één ding: niet alle landen die achter deze actie zitten, doen dat alleen vanwege het klimaat. Ik hoorde ook heel veel landen het over weerbaarheid hebben: wij willen niet meer op deze manier afhankelijk zijn van andere landen, dus van dat handjevol landen dat die fossiele brandstoffen produceert. Die energiezekerheid is ook voor heel veel landen een reden om te zeggen: we gaan hier vol achteraan, we investeren liever in onze eigen economie en we zorgen dat we minder afhankelijk zijn. Dat is ook een hele drive achter deze agenda.

De heer **Klos** (D66):
Tot slot. Nederland heeft er natuurlijk ook baat bij als we uiteindelijk toch weer met de hele wereld afspraken kunnen maken. Ik vind het goed dat een klein clubje landen nu zegt: wij gaan vooruit. Ik ben er ook trots op. Dat clubje landen wordt steeds groter. We halen toch de meeste kracht uit het allemaal samenkomen voor het klimaat en de wereld, zoals we in Parijs hebben gedaan. Mijn slotvraag zou dus zijn: wat kan de minister doen om ervoor te zorgen dat het besluitvormingsproces van de klimaattoppen zo hervormd wordt dat we weer de kans hebben om wereldwijd tot besluiten te komen?

Minister **Van Veldhoven-van der Meer**:
De heer Klos heeft er volledig gelijk in dat deze COP's wel ongelofelijk belangrijk blijven. Sommige afspraken moet je namelijk ook gewoon met alle landen samen maken om die ook effectief te laten werken. Denk hierbij bijvoorbeeld aan het kopen van internationale kredieten. Daarvoor moet je wel één set van spelregels hebben, want hoe weet je anders of ze daadwerkelijk helpen? Het was dus ook geen makkelijk besluit. We hebben dat ook niet lichtvaardig genomen. We hebben echt nog de hele nacht dooronderhandeld. Ik kon elke twee uur mijn wekker zetten om weer te kijken waar we stonden in de onderhandelingen. Het was dus geen makkelijk besluit. Er rust dus een verplichting, ook op ons, om te blijven samenwerken met al die mensen en al die landen die ook zeggen: we willen van de volgende COP weer een succes maken. Ik heb ook al gesproken met het Ethiopische voorzitterschap van de volgende COP. Die zeggen dit als een marathon te zien, waar ze in Ethiopië goed in zijn. Ze zeggen dat ze die capaciteit gaan inzetten om op de volgende COP weer tot een succes te komen. Europa zal daar weer een constructieve partner in zijn, waarbij we zullen blijven hameren op het feit dat we natuurlijk wel echt stappen moeten zetten in de richting van het verminderen van het gebruik van fossiele brandstoffen.

De heer **Kops** (PVV):
Ik begrijp het pessimisme niet helemaal. De klimaattop is mislukt. Ik denk dat dat hartstikke mooi is. De mensen thuis die nu de rekeningen niet meer kunnen betalen, hebben namelijk helemaal niks aan dat geneuzel. De stekker is er nu uit getrokken. Het wordt niks en het zal allemaal niks meer worden. Het lukt niet, het zal niet en het gaat niet. Kan de minister hier dan toezeggen: dit gaat gewoon niet werken, dus we stoppen met de klimaattoppen en we gaan daar nooit meer naartoe?

Minister **Van Veldhoven-van der Meer**:
Ik hoor eigenlijk vooral bij de heer Kops heel veel pessimisme. Ik hoop dat de heer Kops mij net heeft horen uitleggen hoe ik een groot verschil zie met de overgrote meerderheid van de landen daar die zeggen: we willen door en we zien die toekomst vanwege duurzaamheid, maar ook vanwege weerbaarheid, veiligheid en de toegang tot schone elektriciteit. Wij willen heel graag samenwerken met al die landen om verder te komen. Er zijn namelijk ontzettend veel redenen om dat te doen. Heel veel landen willen dat ook. Over die politieke verklaring hebben we gezegd: we gaan niet iets ondertekenen wat ons de verkeerde kant op brengt. Volgend jaar staan we daar weer met elkaar en gaan we met elkaar weer verder werken. Zo is dat ook eerder gegaan op dit soort momenten. Het is twee keer eerder gebeurd. Daarna zijn de COP's sterker geworden, doorgegaan en hebben die meer bereikt.

De heer **Kops** (PVV):
Nee. De minister maakte op de top bekend dat ze met zo'n 30 landen wil gaan samenwerken aan het uitfaseren van fossiele brandstoffen. Ze zei erbij: "Ik verwacht dat dat zal gaan groeien totdat het pijn gaat doen bij de olielanden." Het zijn verkeerde prioriteiten, want het doet pijn hier in dit land, bij de mensen thuis, bij de huishoudens die de energierekening niet meer kunnen betalen. Daar doet het nu al pijn. Dan is de vraag aan de minister dus: hoe gaat zij ervoor zorgen dat de Nederlanders gewoon de winter door kunnen komen in een warm huis, dat ze de rekening kunnen betalen en dat, als het even kan, ons elektriciteitsnet niet definitief omvalt als gevolg van al dat klimaatbeleid?

Minister **Van Veldhoven-van der Meer**:
Europa heeft sinds het begin van de Hormuzcrisis 100 miljard extra uitgegeven aan de hoge prijzen van fossiele brandstoffen. Dat is wat de mensen thuis nu betalen. Dat is het. We hebben in het pakket rond Prinsjesdag een studie naar de Kamer gestuurd. Daarin staat heel helder dat bij fossiel blijven de duurste optie is. Als we mensen in staat stellen — we hebben nog veel werk te doen — om ook over te stappen naar volledig elektrisch, dan wordt het voor iedereen beter dan wanneer we bij fossiele brandstoffen blijven. Ook worden we dan minder kwetsbaar voor de geopolitieke keuzes van andere landen. We investeren in onze eigen economie. Die agenda is goed voor Europa en goed voor Nederland.

De heer **Van den Berg** (JA21):
Ik sta hier met een aangenomen motie van 15 oktober over dat we de minister vroegen om niet akkoord te gaan met een Europees bindend elektrificatiedoel. Nu hoor ik de minister hier zeggen dat er 70 landen zijn geweest die gaan voor schone energie. Het gaat natuurlijk om een elektrificatiedoel dat de minister heeft afgesproken met die landen, terwijl we als Kamer juist hadden gevraagd om dat niet te doen omdat ons netwerk al op slot zit. Kan de minister uitleggen hoe dat nou is gelopen en wat het effect van deze motie dan is geweest?

Minister **Van Veldhoven-van der Meer**:
Over het Europese doel hebben we een gesprek. Dit is een wereldwijde afspraak, die niet bindend is. Het is wereldwijd een afspraak als gemiddelde om te komen tot die 35%. Het is dus geen bindende doelstelling en daarin verschilt het van die motie.

De heer **Van den Berg** (JA21):
Dat klinkt natuurlijk mooi, maar als wij vragen om geen Europees doel, vindt de minister het dan passend om te gaan voor een wereldwijd doel? Dan mag het een streefdoel zijn, maar we hebben het Europees nog niet eens afgerond en dan gaan we al wereldwijd met landen aan de gang voor dat doel. Ik snap dat werkelijk niet. Daar komt nog eens bij — dat staat er ook bij vermeld — dat de minister ook gaat voor een plicht voor schone bronnen zoals zon, wind en kernenergie. Oké, maar waarom neemt de minister zo veel ruimte om dit dan uit te voeren?

Minister **Van Veldhoven-van der Meer**:
Omdat het een streefdoel is. Dit is een goed streven. Het past ook precies bij het pad dat wij in het NPE aan de Kamer hebben gestuurd en waar we recent met elkaar een debat over hebben gevoerd. Die 35% in 2035 ligt op dat pad. Dat is het streven van ons allemaal. Het is geen bindend doel, want dat heeft dan natuurlijk andere consequenties. Daarom hebben wij als streven gezegd: daar kunnen we ons bij aansluiten.

De heer **Jumelet** (CDA):
Wij kwalificeren de uitkomst van de COP31 als teleurstellend, een gebrek aan urgentie. Ik noem hier het klimaatrechtvaardigheidsprincipe. Mijn vraag is: hoe gaat de minister ervoor zorgen dat ontwikkelingslanden niet de dupe worden van het uitblijven van de nationale afspraken? Dat zou een belangrijke vraag moeten zijn voor ons allemaal.

Minister **Van Veldhoven-van der Meer**:
Een hele terechte vraag van de heer Jumelet. Daarom wil ik ook benadrukken dat Europa samen met 130 landen — we hebben echt heel nauw samengewerkt met de ontwikkelingslanden — een alternatieve tekst op tafel had gelegd die ook voortgang bood op een aantal van deze punten. Die landen zeggen namelijk heel terecht: vorig jaar is er afgesproken dat er extra geld zou komen. Er is ook afgesproken dat duidelijk zou worden hoeveel daarvan voor adaptatie beschikbaar is, want die landen staat soms letterlijk het water aan de lippen. Dan moeten we ook onze belofte gestand doen en komen tot concrete afspraken over hoe we dat dan gaan doen en hoe die landen ook toegang kunnen krijgen tot dat geld.

Twee dingen daarover. We praten natuurlijk met die landen door, maar er is daar ook een belangrijke technische afspraak wél gemaakt. Dat is namelijk dat ook adaptatie kan putten uit de internationale kredieten waar ik het net over had. Dat verzekert dus dat er geld komt, ook voor die landen, om de aanpassingen te doen die we helaas niet meer kunnen tegenhouden. Maar we moeten een keer stoppen met de kraan openhouden en alleen maar extra dweilen kopen, want daarmee komen we er niet. Daarom hebben we uiteindelijk die streep getrokken.

De heer **Grinwis** (ChristenUnie):
Dat deze minister, het kabinet en Europa principes hebben, moge duidelijk zijn, maar mijn vraag aan de minister is toch: is de prijs van het niet akkoord gaan met een onvolkomen afspraak voor internationale samenwerking niet groter dan je als Europa uiteindelijk toch terugtrekken, omdat de aanpak van klimaatverandering per definitie een wereldomvattende verantwoordelijkheid en opgave is?

Minister **Van Veldhoven-van der Meer**:
De heer Grinwis legt heel terecht de vinger op de balans. Daarom heeft Europa ook jaar na jaar uiteindelijk gezegd: we laten dat dubbeltje toch maar vallen naar de kant van het ondertekenen. Maar deze verklaring was echt een stap terug en gaf duidelijk een richting om hele ambitieuze doelen te stellen via het opslaan van CO_2, maar helemaal niets te kunnen zeggen over het verminderen van het verbranden van fossiele brandstoffen. En dan komen we er niet. Van die verkeerde afslag zei Europa: nu zeggen we dan een keer nee. Vervolgens gaan we weer heel graag met elkaar in gesprek over hoe dan wel, want we hebben nog een heleboel met elkaar op te lossen en dat moeten we wereldwijd doen, zoals de heer Grinwis terecht zegt.

Mevrouw **Van Oosterhout** (PRO):
Europa heeft een hele duidelijke streep in het zand getrokken op de klimaattop: geen afspraken zonder het noemen van fossiel. Dat is natuurlijk terecht, want dat is de kern van het probleem. Het uitfaseren van fossiele brandstoffen moet topprioriteit zijn. Maar leiderschap op een klimaattop vraagt ook om leiderschap thuis. We zien in Brussel dat onder andere het ETS wordt afgezwakt en dat de methaanverordening wordt uitgesteld. Ook in Nederland zien we natuurlijk dat de klimaatdoelen nog altijd ontzettend ver buiten bereik liggen.

De **voorzitter**:
Komt u tot uw vraag.

Mevrouw **Van Oosterhout** (PRO):
Dus wat betekent deze uitkomst nu voor het beleid in Brussel en in Nederland? Kan de minister toezeggen dat er in het voorjaar een pakket komt dat de doelen voor 2040 gaat halen en kan de minister toezeggen dat Nederland in Brussel pal gaat staan voor het niet verder afzwakken van het klimaatbeleid?

Minister **Van Veldhoven-van der Meer**:
Nederland zet zich vol in voor een ambitieus klimaatbeleid. Daarin trekt Nederland ook samen op met een aantal andere ambitieuze landen. We proberen daarbij natuurlijk ook zo snel mogelijk te komen tot een meerderheid, zodat we dat ambitieuze klimaatbeleid in Europa ook kunnen vormgeven. Dat is namelijk beter voor alle economieën van alle lidstaten van de EU, omdat we dan gezamenlijk een level playing field creëren voor onze bedrijvigheid en ook samen kunnen zorgen voor rechtmatige bescherming tegen oneerlijke concurrentie van buitenaf. Daar staan we dus vol voor en zetten we ons absoluut vol voor in. Het kabinet is ook al gestart met de voorbereidingen van dat pakket voor 2040. We weten nog niet precies waar de Europese Commissie exact mee gaat komen — dat moeten we natuurlijk

ook nog krijgen — maar we zijn nu al begonnen met de voorbereiding. We vinden het namelijk ongelofelijk belangrijk dat we al die stappen nemen die nodig zijn om de klimaatdoelen te halen.

De **voorzitter**:
Ik dank de minister voor de beantwoording van de gestelde vragen. Ik schors een kort ogenblik. Dan gaan we over tot de beëdiging van mevrouw Mathijsen. Daarna zullen we gaan stemmen.

De vergadering wordt enkele ogenblikken geschorst.